

**ACTAS DEL XIII
CONGRESO INTERNACIONAL
ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE
LITERATURA MEDIEVAL**

(Valladolid, 15 a 19 de septiembre de 2009)

**IN MEMORIAM
ALAN DEYERMOND**

II

Editadas por
José Manuel Fradejas Rueda
Déborah Dietrick Smithbauer
Demetrio Martín Sanz
Mª Jesús Díez Garretas

VALLADOLID
2010

© Asociación Hispánica de Literatura Medieval, 2010

© Los autores, 2010

Reservados los todos derechos. Prohibida la reproducción parcial o total por cualquier medio, salvo para citas, sin permiso escrito de los propietarios del copyright

Publicado por el Ayuntamiento de Valladolid y la Universidad de Valladolid

Ni el Ayuntamiento de Valladolid, ni la Universidad de Valladolid (UVa) ni la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (AHLM) ni los editores son responsables de la permanencia, pertinencia o precisión de las URL externas o de terceras personas que se mencionan en esta publicación, ni garantizan que el contenido de tales sitios web es, o será, preciso o pertinente.

Edición realizada dentro del proyecto de investigación VA46A09 financiado por la Junta de Castilla y León.

Ilustración de la cubierta de María Varela

ISBN 978-84-693-8468-8

D.L. VA 951-2010

Impreso en España por
Valladolid Artes Gráficas

MECANISMES DE RESTITUCIÓ (INTERVENCIONS) EN LES TRADUCCIONS MEDIEVALS

JOAN M. PERUJO MELGAR
Universitat d'Alacant

Seguint els postulats més recents de la traductologia, considerem la traducció com un acte de comunicació complex, un procés interpretatiu consistent en la reformulació d'un text amb els mitjans d'una altra llengua, dins un context social i segons una finalitat determinada.¹ Partim de la base, doncs, que no existeix l'equivalència total entre original i traducció –tota traducció implica pèrdua–, però també entenem que un text mai no podrà ser totalment intraduïble; integrat en una situació de comunicació, no pot resistir-se a una transferència de sentit, encara que siga parcial. Això no obstant, tot i admetre que és possible traduir qualsevol tipus de text, cal tenir en compte que sí que hi ha tres tipus de límits² o dificultats que entrebanquen o poden fer més difícil la tasca de traducció quan apareixen en el text de partida:

1) Límits interlingüístics, que sorgeixen quan l'aspecte formal de la llengua és un element intencionat. Des del punt de vista actual, presenten aquest tipus de límits els textos literaris en general, especialment gèneres com la poesia en què la forma no és un element gratuït, però també els jocs de paraules, els acudits, l'ús d'una varietat de llengua amb un objectiu específic, les ambigüitats, etc. En època medieval, potser l'exemple més extrem de la consciència d'aquesta mena de límits és el testimoni de Ramon Llull sobre la inimitabilitat del llibre sagrat dels musulmans. Llull coneixia perfectament la insondable unitat de forma i contingut que presenta el missatge d'Al·là revelat al profeta Mahoma i es proposava imitar i fins i tot superar aquest “bell dictat”

---

¹ La definició és d'Amparo Hurtado, *Traducción y traductología. Introducción a la traductología*, Madrid, Cátedra, 2001, 40-41.

² Concepte encunyat per Salvador Peña & M. José Hernández, *Traductología*, Màlaga, Universidad de Málaga, 1994, 35-36.

conjugant en una obra seua una matèria millor que el missatge alcorànic (els cents noms de Déu) i una bella forma literària.³

2) Límits intertextuals, en referència a les intertextualitats o associacions amb altres textos. El joc de ressonàncies creat amb les intertextualitats sovint és un element que desapareix amb la traducció, perquè de vegades els textos al·ludits no són coneguts o identificats pels destinataris de la versió. És el que degué passar amb les nombroses referències a altres obres, de vegades quasi literals o lleugerament modificades, que presentava la lectura del *Tirant* quan va ser traduït. El lector catalanoparlant de l'època podia reconèixer entre les pàgines de Martorell el tractat de l'orde de cavalleria de Lluïl, les *Tragèdies* de Sèneca, les *Heroides* d'Ovidi, els parlaments de les *Històries troianes* traduïdes per Jaume Conesa o les proses mitològiques de Corella, entre d'altres.⁴ Per contra, els lectors de la traducció castellana, la que degué llegir Cervantes, ja no podrien percebre aquestes cucades d'ull amb la tradició clàssica o amb els autors de moda.⁵ Per a un traductor modern també serien un entrebanc important les intertextualitats del *Tirant* i només podria compensar-ne la pèrdua, mínimament, amb explicacions incloses en les anomenades notes del traductor. Un mecanisme semblant (amb notes a peu de pàgina o textos introductoris) han de fer servir els editors moderns de l'obra, perquè el lector actual ja no és capaç

---

³ “Con los sarraïns entenen provocar llur llig ésser donada de Déu per ço car l'Alcorà és tan bell dictat que no el podria fer null hom semblant d'ell, segons que ells dien, jo Ramon Lluïl, indigne, me vull esforçar ab ajuda de Déu fer aquest llibre en qui ha mellor matèria que en l'Alcorà, a significar que en axí com jo faç llibre de mellor matèria que l'Alcorà, pot ésser altre home qui aquest llibre pos en axí bell dictat com l'Alcorà”, pròleg a *Cent noms de Déu*, citat per Isabel Peyrats, “El *Liber de centum nominibus Dei* o *Cents noms de Déu* de Ramon Lluïl: per a una edició crítica”, en Sadurní Martí *et al.* (ed.), *Actes del XIII Col·loqui Internacional de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Girona 2003)*, v. 3, Barcelona, AILLC-PAM, 2007. Lluïl expressa la mateixa idea en el *Llibre del gentil e dels tres savis*, llibre IV, 4.1: “Mafumet fo home lec qui no sabia letres e l'Alcorà és lo pus bell dictat qui sia ni qui éser pusca. On, si no fos per volentat e per obra de Déu, Maffumet no pogra fer ni dictar tan bell dictat ni tan ordenades paraules con son celles del Alcorà” (ed. A. Bonner, Palma de Mallorca, NEORL II, 1993).

⁴ Veg. una anàlisi actualitzada de les nombroses influències literàries que rep l'obra de Martorell, en Josep Pujol, *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el Tirant lo Blanc*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.

⁵ Martí de Riquer va resoldre aquest problema en l'edició castellana del *Tirante el Blanco* impresa a Valladolid el 1511 (Madrid, Espasa-Calpe, 1974), en la qual fa servir les notes a peu de pàgina per a explicar les intertextualitats. Per contra, l'edició més recent de Vicent J. Escartí (València, Tirant lo Blanch, 2005) manca completament d'aquesta mena de notes, aspecte compensat en part en la introducció i molt ben resolt, això sí, en l'edició catalana que l'acompanya (a cura d'Albert Hauf, *Tirant lo Blanch*, València, Tirant lo Blanch, 2005).

d'identificar l'eco que volia suscitar aquest joc literari de Martorell en els lectors cultes de l'època. Per a entendre bé la dificultat que comporten, podem recordar una bona traducció moderna que soluciona de manera ben reixida els nombrosos límits intertextuals que presenta l'original, com és la versió catalana de l'*Ulisses* de James Joyce obra de Joaquim Mallafrè, que converteix en equivalents catalans dins el text d'arribada els jocs de paraules, les cançons, els renecs, els acudits, les endevinalles i altres intertextualitats, de manera que ajuda a crear en el destinatari de la traducció un joc de ressonàncies textuais, si no igual, sí equivalent al que provocava l'original en els lectors anglòfons.⁶

3) Límits referencials, que són els que presenta un text original que conté referències espaciotemporals, institucionals o de continguts culturals desconegudes o poc reconeixedores per als destinataris del text meta. En els textos moderns solen implicar aquesta mena de límits les anomenades paraules culturals o termes *realia*, referents a festes, tradicions, noms de plats, institucions o altres elements arrelats a un entorn cultural molt concret. La distància temporal entre l'original i la traducció és un factor que pot fer augmentar l'allunyament cultural i, per tant, els límits referencials d'un text. En els textos medievals, per tant, podien comportar límits referencials –per als lectors de l'època, s'entén– els diversos cultemes del món grecollatí que apareixen en les traduccions de textos clàssics o el lèxic d'especialitat inclòs, per exemple, en tractats de medicina, astrologia o astronomia, alquímia, manescalia, falconeria, caça, agricultura, etc.⁷ Per això, sovint, el traductor optava bé per incloure una glossa explicativa dins el text, bé per adaptar-los en la traducció i transformar-los en referents coneguts pel seu públic. Així, un *pontifex maximus* pot convertir-se en un abat o les *verges vestals* en monges

---

⁶ Veg. Mallafrè, *Llengua de tribu i llengua de polis: bases d'una traducció literària*, Barcelona, Quaderns Crema, 1991. La traducció va ser publicada el 1980 (Barcelona, Leteradura) i revisada el 1990 (Barcelona, Edhasa).

⁷ Sobre la traducció de textos especialitzats en l'edat mitjana, veg. Carlos Alvar, "Textos técnicos traducidos en Castilla (siglos XIII a XV)", en Germà Colón & Lluís Gimeno (ed.), *Cultura y humanismo en las letras hispánicas (s. XV-XVI) / Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXIV, Castelló de la Plana, Sociedad Castellonense de Cultura, 1998, 235-255. Per a l'àmbit català, veg. Lluís Cifuentes, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona, Universitat de Barcelona / Universitat de les Illes Balears / Programa Blaquerna d'Estudis Lul·lians, 2002 (2006, 2a ed. revisada i ampliada); i del mateix autor, "Translating science in romans catalanesch. La difusió de la medicina en català a la baixa edat mitjana i el Renaixement", *Llengua & Literatura*, 8 (1997), 7-42. També F. Lafarga & Luis Pegenante (ed.), *Historia de la traducción en España*, Salamanca, Ambos Mundos, 2004, pàg. 55 i següents (àmbit castellà) i pàg. 635 (àmbit català).

cristianes.⁸ És el que fa, per exemple, Jaume Conesa en la traducció de les *Històries troianes* quan converteix el *triclinium* en “un lit reyal [...] meravellósament apparaylat” (f. 12va) o el sacerdot troià Calcant en el “bisbe” Calcas (f. 49va).⁹

Més enllà de l'equivalència o l'adaptació –procediment, d'altra banda, perfectament vàlid i usat encara profusament en la pràctica actual–, per a intentar resoldre els diversos tipus de límits que pot presentar un text i compensar les pèrdues que comportaria la traducció, els traductors del nostre temps disposen dels anomenats mecanismes de restitució, una sèrie de tècniques d'intervenció explícita en el text d'arribada que tenen com a finalitat reconstruir les referències necessàries per a mantenir la fidelitat al text de partida i, alhora, fer comprensible el text meta. Aquestes intervencions o mecanismes de restitució, al seu torn, poden ser de quatre tipus (notes del traductor, glossaris, textos introductoris i intervencions dins el text meta),¹⁰ encara que no totes tenen el mateix abast ni la mateixa possibilitat d'aplicar-se en qualsevol text.

1. LES NOTES DEL TRADUCTOR

En la pràctica moderna les anomenades notes del traductor o notes de traducció tenen un abast molt limitat, ja que només solen usar-se en determinats tipus de textos literaris o acadèmics; seria impensable, per exemple, que apareguessen en els subtítols d'una pel·lícula o en un anunci publicitari. N'hi ha de molts tipus, segons la naturalesa de la informació que afegen al text: situacionals, etnogràfiques, enciclopèdiques, institucionals, intertextuals,

---

⁸ Cfr. Curt J. Wittlin, “Les traducteurs au Moyen Âge: observations sur leurs techniques et difficultés”, en M. Boudreault (ed.), *Actes du XIIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes (1971)*, II, Québec, Université de Laval, 1976, 601-611.

⁹ Veg. J. Perujo, ““Axí com plom en esguart de fin aur”: procediments traductològics de Jaume Conesa”, en Santiago Fortuño & Tomàs Martínez (ed.), *Actes del VII Congrès de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997)*, III, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 1999, 169-179; i també, “Jaume Conesa: afans i paranys d'un traductor”, en Anna M. Compagna et al. (ed.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, I, Nàpols, Liguori Editore, 2003, 389-405.

¹⁰ Peña & Hernández, *op. cit.*, 36-38, parlen només de tres àmbits d'intervenció (en notes, en textos introductoris i dins el text meta), mentre que Roberto Mayoral, a més dels mecanismes de restitució dins el text, esmenta també els glossaris, en “La explicitación de la información en la traducción intercultural”, en Amparo Hurtado (ed.), *Estudios sobre la traducción*, Castelló, Universitat Jaume I, 1994, 73-96; publicat prèviament en *Linguistica Antverpiensia*, 26 (1992), 45-71.

metalingüístiques i textològiques.¹¹ Cal tenir en compte que, en realitat, impliquen el reconeixement explícit de la incapacitat d'un traductor per a resoldre adequadament, dins el text meta, un límit o un problema de traducció. Quan un traductor ha d'explicar un joc de paraules en una nota a peu de pàgina, en comptes de resoldre'l dins el text d'arribada amb un equivalent, fa palesa la seua imperícia per a traduir o per a solucionar satisfactòriament un límit del text original, a més incomplir la màxima d'invisibilitat.

No cal dir que els traductors medievals no disposaven dels moderns processadors de textos per a poder fer notes de traducció al peu o al final d'un manuscrit. Les seues notes, doncs, es converteixen en glosses fetes dins el text mateix o en anotacions al marge.¹² El terme *glossa*, però, inclou una allau d'intervencions distintes en els manuscrits i en les traduccions medievals, que van des del comentari del traductor afegit al fil del relat del text original, passant per explicacions per a justificar o rebatre una idea, fins a comentaris que tenen poc a veure amb l'assumpte de l'original o són una excusa que aprofita el traductor per a donar cabuda a la seua erudició.¹³ Ara no ens referim a aquesta mena de glosses que no van destinades a resoldre un límit de traducció, sinó únicament a les que podríem considerar encara vàlides en una traducció actual, en la mesura que intenten solucionar una dificultat o límit de l'original.

En tenim uns magnífics exemples en la traducció catalana de les *Heroides* d'Ovidi enllestida pel capellà reial Guillem Nicolau entre el 1389 i el 1390. Tot i que els testimonis catalans que coneixem no n'han conservat les glosses, han sigut identificades amb les que trobem en la traducció castellana que se'n va fer en el primer terç del segle xv a partir del text i les glosses de la versió

---

¹¹ La classificació és de Peña & Hernández, *ibid.*, 37-38.

¹² Sobre els diversos signes i marques usats pels traductors per a indicar on començaven les anotacions i separar-les del text original, veg. Isabel Beceiro, "La versión de la obra clásica y su destinatario: los manuscritos de la nobleza castellana en el siglo XV", *Evphrosyne. Revista de Filología Clásica*, xxix (2001), 118-119.

¹³ És el que trobem, en alguns casos, en la traducció analitzada per Curt J. Wittlin en «"Sens lima e correcció de pus dols estill". Fra Nicolau Quilis traduïnt el llibre *De officiis* de Ciceró», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, xxxv (1973-1974), 125-156. Segons Wittlin, "Quilis s'esforça a afegir alguna petita nota biogràfica a tothom mencionat en Ciceró, encara que no sigui necessari per a la idea desenvolupada per l'autor [...]. El resultat d'aquestes interpol·lacions és que la traducció de Quilis pren el caràcter d'un anecdotari, d'una mena de *Who's Who* de l'antiguitat", pàg. 140. Tanmateix, caldria jutjar amb més precaució aquesta traducció, considerada molt negativament per Wittlin, que arriba a dir que no val res ni mereix una edició, i valorar-la, no tant com si hagués de servir com una traducció moderna per als lectors actuals, sinó dins els condicionaments del context en què va funcionar.

catalana.¹⁴ Aquest exemple és especialment vàlid, perquè s'ha pogut demostrar que les glosses de la versió castellana tradueixen les glosses que degué incloure la traducció catalana de partida, basada segurament en un manuscrit llatí ja glossat. Això vol dir que són producte de la tasca del traductor i, per tant, les podem considerar notes de traducció i no pas anotacions marginals afegides per un copista, per un lector posterior o pel propietari del còdex. De fet, el tipus d'informació que trobem en aquestes glosses marginals correspon perfectament al que podríem esperar en les notes d'una traducció actual. Evidentment el perfil del destinatari, com en la traducció moderna, és un factor determinant, segons el qual el traductor decideix –decidiria aleshores– quina informació necessita afegir al text per a fer-lo comprensible. En aquest sentit, són especialment remarcables les glosses marginals que identifiquen personatges mitològics o en resumeixen les gestes més importants, les que situen ciutats i accidents geogràfics o les que aclareixen al lector les al·lusions a costums i tradicions del món antic. En altres casos les glosses marginals contenen informació sobre la intenció o el sentit dels parlaments dels personatges, és a dir, guien o ajuden el lector en la interpretació del relat. Vegem-ne uns quants exemples:

Nota que Venus ovo dos fijos, uno de leal matrimonio, es a saber Eneas, que ovo de An[ch]ixe, e otro de non leal matrimonio, es a saber Cupido, diessa de amor, que ovo de Mares (VII, 31-32, 21v).

Antiguamente los subçesores avían las ymágenes de sus predeçesores delante, en las quales eran escritas la proezas que avían fechas, por que, quando alguno guardava la ymagen de su padre o de su tío, era provocado a fazer proezas porque le pareciese (VIII, 3, 24v).

Quando Ércoles ovo muerto el león, cubrió de su cuero el escudo, el qual escudo Yolante levava en el costado (IX, 111-112, 28v).

Los de Tiros son pueblos de la tierra de Fenicia, do Dido e los navegantes de aquella tierra han consideración de su viento a la Orça Mayor, es a saber, a las estrellas llamadas Elicón e Aritón (XVIII, 149, 53v).

Dize umilde, ca Yolante era bárvara e cativa e umilde (IX, 12, 27r).

Fabla por manera de escarnio (IX, v. 104, 28v).

Aquí fabla maravillándose (IX, 133-134, 29r).¹⁵

La terminologia específica (límits referencials, per tant) també és una qüestió que sol generar anotacions en els traductors davant la impossibilitat de resoldre-la satisfactòriament dins el text d'arribada. És el que feia el protonotari Ferrer Saiol en la traducció de l'*Opus agriculturae* de Pal·ladi, acabada el 1385, en la qual introdueix anotacions per a aclarir termes o certes pràctiques

¹⁴ Veg. Josep Pujol, "Les glosses de Guillem Nicolau a la seva traducció de les *Heroides* d'Ovidi (1390): una proposta d'identificació", *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, 39 (2005), 199-229.

¹⁵ Tots els exemples són recollits en Pujol, *op. cit.*, 206-208.

agrícoles, tot i que en altres casos també resol els termes dins el text precedint-los d'un classificador o hiperònim del tipus "una sement", "una herba", "una manera de terra", etc.¹⁶ La mateixa preocupació originà les anotacions de l'humanista Fernando Oliveira, autor de la traducció portuguesa (c. 1580) del *De re rustica* de Columel·la; el traductor, que devia tenir un coneixement directe de la matèria, separà en la versió les seues notes explicatives, destinades a resoldre dificultats terminològiques, però també altres límits referencials com l'adaptació d'unitats de mesura o de monedes romanes, amb un "adição do trasladador" o altres indicacions semblants.¹⁷

2. ELS GLOSSARIS

Els traductors d'ara encara fan servir glossaris, però només en alguns textos molt concrets, en textos de divulgació com els manuals escolars o en traduccions de clàssics.¹⁸ I eren habituals també entre els traductors medievals com a mecanisme de restitució per a resoldre determinats límits referencials, de manera que podien fer servir préstecs o neologismes dins el text, ja que eren explicats en el glossari. Sembla que la primera mostra d'aquesta modalitat d'intervenció de què tenim notícia en una traducció medieval s'inclou en la versió francesa que fra Pierre Bersuire va fer de les *Décades* o *Històries romanes* de Titus Livi, enllestida probablement abans de 1356. Davant la dificultat que comportaven per al lector francès de l'època certs mots o llatínismes, Bersuire explica alguns noms o expressions difícils amb sinònims o glosses explicatives i recull en un glossari preliminar setanta termes específics habituals en Livi, amb la definició corresponent.¹⁹ La versió de Bersuire serví

¹⁶ Veg. Tomàs Martínez, "Un traductor medieval en el seu context: els *defalliments* lèxics de Ferrer Saiol", *Llengua & Literatura*, 19 (2008), 7-26.

¹⁷ Veg. Ana M. Sánchez Tarrío, "Construcción naval y materia rústica. La traducción de Columela de Fernando Oliveira (BnF, Fond Portugais, núm. 12, fols. 147-272)", *Cuadernos de Estudios Borjanos*, 50-51 (2007-2008), 171-195. Agraïsc a l'autora la informació sobre aquest traductor.

¹⁸ Com a exemple, podem esmentar el glossari que acompanya la traducció catalana dels *Lais* de Maria de França, a cura de Joan Jubany (Barcelona, Quaderns Crema, 1991) o els que contenen els volums *Grecia* (trad. de José Ramón Monreal, Barcelona, RBA, 2008) i *Roma* (trad. de Pilar González, Barcelona, RBA, 2008), publicats dins una sèrie dedicada a difondre les grans civilitzacions del passat entre el gran públic.

¹⁹ El procediment ja l'havia fet servir Ramon Llull, tot i que no en una traducció, sinó al final de la seua *Art amativa*, que inclou una taula alfabètica de cultismes llatins. Veg. Modest Prats, "Un vocabulari català a la versió del *De regimine principum* de Gil de Roma", en Giuseppe Tavani & Jordi Pinell (ed.), *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Roma, 28 setembre - 2 octubre 1982)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983, 50

de model a la traducció castellana del canceller Pero López de Ayala i a la catalana anònima.²⁰ Molts dels termes d'aquest glossari preliminar (la "declaració dels mots", en el text català) constitueixen límits referencials, cultemes del món romà referents a càrrecs públics, institucions o tradicions difícilment comprensibles per al lector medieval: *cosa pública, circ, jocs romans, magistrat, colònia, cohort, edil, senat, vestal, trirrem*, etc. Val la pena reproduir, com a mostra, l'explicació relativa al terme *augur*:

Augur, auguraments, inauguracions, auspice, auspique

Són mots pertanyents en divinacions fetes en cants o en moviments de ocells, dels quals mots usava sovent Titus Livius, e yo los met tot pla com ells hi vénen. Car sapiats que antiguament, abans que nostra fe cathòlica vengués en la notícia de un verdader Déu, hom solia encerquar la volentat dels déus per los cants dels ocells o per los volaments. E trobaven-hi en aquells temps grans veritats e per tal havien ells aytal sciència en molt gran reverència, axí que nenguna veguada sollempnes coses o públiques no fahien que d'abans tota obra <no> faessen aytals consideracions. D'on los romans havien tots temps un perpetual offici en lo qual ells stablien de les pus sollempnes persones que ells havien qui guardassen e prenosticassen de lurs aventures per la sciència dels auells, e aquell era appellat augur e de la consideració que ell feya era appellada augurament.²¹

Tenim un altre exemple d'aquest tipus d'intervenció en el glossari amb què el traductor català (un frare carmelità anomenat Arnau Estanyol, segons un dels còdexs) acompanyà la traducció del tractat *De regimine principum* del frare agustí conegut amb el nom d'Egidi de Roma (c. 1245-1316). La traducció catalana (anterior a 1381) s'ha conservat en tres manuscrits i dues edicions incunables (Barcelona, 1480 i 1498), corregides pel reverend mestre Aleix, però només els còdexs reproduïen la "declaració e explanació de vocables escurs". El traductor considerà necessari afegir aquest glossari a la traducció per a explicar als qui no sabien llatí determinats termes que considerava que no serien identificats. Arnau Estanyol recull 144 entrades, la majoria de lèxic especialitzat d'ètica (*accident, continència, dejecció, existència, fluència, jactància, intemperància, magnanimitat, potència*, etc.), però també formes de govern (*aristocràcia, monarquia, oligarquia, tirania*), vocabulari bèl·lic (*centurió,*

²⁰ El text castellà del canceller Ayala ha sigut editat per Wittlin (Barcelona, Puvill, 1982). Sobre la traducció catalana, veg. Curt J. Wittlin, "La traducció catalana anònima de les *Històries romanes* I-VII de Titus Livi", *Estudis Romànics*, XIII (1963-1968), 277-315. Cfr. també Beceiro, *op. cit.*, 117.

²¹ En Lambert Ferreres, "La 'declaració dels mots' de la traducció catalana anònima de Titus Livi", *Anuari de Filologia: Studia Graeca et Latina*, XIV/2 (1991), 25-41. Coneixem també l'exemple del glossari per ABC que Jean Daudin, clergue de la Sainte Chapelle de París, col·locà al final del tractat *Contre l'une et l'autre fortune* (1378), traducció del *De remediis utriusque fortunae* de Petrarca, que a més remet al glossari de Bersuire per als mots que el lector no trobés en el seu; veg. J. Rubio Tovar, "Algunas características de las traducciones medievales", *Revista de Literatura Medieval*, IX (1997), pàg. 231.

trabuc, tripanç), geometria o altres ciències (*diòmetre, geòmetre, perspectiva, piramidal, tetràgon, matemàtica, gramàtica, música*) i, fins i tot, la rosa dels vents. Com a exemple, en reproduïm tres de les entrades:

Centurió. Appellat aquell qui és posat o senyoregya sobre C hòmens en les guerres o en les batayles.

Democràcia. És senyoria mala de molts, axí com de tot lo poble. Ço és a ssaber: com lo poble qui regeix o senyoregya no cura del bé de tots, segons lur estament, axí com s'esdevé en Ytàlia o en Lombardia.

Ètica. És sciència la qual tracta de bones costumes.²²

3. ELS TEXTOS INTRODUCTORIS

A pesar de la proliferació de pròlegs, proemis, dedicatòries o altres textos introductoris que precedeixen les traduccions medievals, aquest àmbit d'intervenció no sembla gaire aprofitat pels traductors, més enllà de tòpics i idees repetides per la tradició, per a solucionar els límits o les dificultats dels textos que traduïen. Entre els traductors moderns, l'ús de textos preliminars que puguen precedir una traducció queda bastant limitat a traduccions de textos acadèmics o literaris. En aquests casos, el traductor hi sol explicar qüestions relatives al text de partida, a altres traduccions anteriors o consideracions sobre el mètode, els procediments o els criteris que ha seguit en la traducció.²³ En les traduccions medievals, el pròleg o la dedicatòria sol ser el lloc en què el traductor deixa constatació de les circumstàncies que l'han motivat a traduir, del prototraductor o comitent que hi ha darrere l'empresa, de les dificultats de l'original, etc.²⁴ Són qüestions massa generals, tòpics més o menys sincers (com

²² Editada per Prats, *op. cit.* Veg. també Curt J. Wittlin, "La revisió lingüística de l'antiga traducció catalana del *De regimine principum* d'Egidi Romà publicada el 1480 pel mestre Aleix de Barcelona", en Philip Rasico & Curt J. Wittlin (ed.), *Actes del Cinquè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-amèrica (Tampa-St. Augustine, 1987)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988, 111-134; i "La Glossa i declaració de les passions de l'ànima del mestre Aleix en la seva edició de la traducció catalana del *De regimine principum* d'Egidi Romà", en Günter Holtus et al. (ed.), *La Corona de Aragón y las lenguas románicas. Miscelánea de homenaje para Germán Colón*, Tübingen, Gunter Narr Verlag, 1989, 163-176.

²³ Com a exemple modern, podem esmentar la introducció que acompanya la versió catalana de l'Alcorà, obra de Mikel de Epalza (Barcelona, Proa, 2001 i 2002), en la qual, a més d'una introducció a la lectura del text sagrat de l'islam i una nota sobre els criteris de transcripció de l'àrab, s'inclouen cinc estudis sobre el mètode i les estratègies de traducció, la vida religiosa dels musulmans, el valor de les traduccions de l'Alcorà segons els teòlegs musulmans, altres traduccions anteriors o orientacions bibliogràfiques sobre l'Alcorà, Mahoma i Aràbia. En tenim dos exemples més en les traduccions catalanes de l'*Odissea* (Barcelona, La Magrana, 2005, 5a ed.) i de la *Iliada* (Barcelona, La Magrana, 1996) a cura de Joan Alberich.

²⁴ Sobre les idees recollides en els pròlegs, remetem a Peter E. Russell, *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1550)*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona,

el debat entre la traducció literal i la traducció pel sentit) o més o menys aplicables al mètode o als procediments concrets del traductor. Certament, sovint hi trobem a faltar altres dades més precises que sens dubte haurien facilitat la tasca dels editors d'aquests textos, com ara els originals que van fer servir, d'on els van obtenir, quins altres instruments hi van utilitzar, qui va encarregar la traducció, quins procediments seguiren, etc.

Només de tant en tant podem trobar-hi alguna explicació o detall que escape dels tòpics de la tradició, com en el pròleg del *Mirall de la creu*, la traducció catalana de l'obra de Domenico Cavalca. El traductor, el monjo benedictí Pere Busquets, de Sant Feliu de Guíxols, ens informa que coneix perfectament l'italià, perquè ha viscut més de quinze anys a Itàlia, i que ha fet la traducció sobre un manuscrit italià que un altre monjo de Montserrat (Bernat Vilalta) portà de Nàpols a Catalunya per desig de la reina Maria, la dona del Magnànim:

Aquest sant libre, per devoció de la molt alta e molt excel·lent e virtuosa senyora la senyora dona Maria, per la gràcia de Déu regina, muller del molt alt e il·lustre senyor don Alfonso, per gràcia de Déu rey d'Aragó, és stat portat del realme de Nàpols per lo religiós frare Bernat Vilalta, monge de Nostra Dona de Monserrat, en lengua toscana. E és stat trasladat de aquella lengua en aquesta cathalana per lo religiós frare Pere Busquets, monge de Sant Phaliu de Guixolls, lo qual havia stat en Itàlia més de xv anys e sabie bé sofficiement aquella lengua, car d'altres libres e aquest mateix havia scrits en Itàlia, e axí mateix ha aromançat lo libre *De la ira e de paciència*; los quals ha ordonat lo reverent mestre Domingo Cavalca, de la orda de frares Preycadors, en la ciutat de Pisa.²⁵

En altres casos, el pròleg és útil per a valorar la intenció o l'objectiu de la traducció, com en la *Crònica troyana* de Juan Fernández de Heredia, versió aragonesa elaborada entre 1385 i 1396 que, tot i seguir l'obra de Guido delle Colonne, només en reproduïx els discursos i els parlaments més importants, lligats entre si per breus passatges narratius que ajuden a entendre'n el conjunt. L'objectiu de la *Crònica* del gran mestre de l'orde de l'Hospital és oferir una compilació de discursos i, en conseqüència, suprimeix o resumeix la part narrativa i les digressions del text llatí, metodologia perfectament vàlida en la mesura que queda justificada per la finalitat de la traducció expressada pel traductor al final de l'obra:

Onde, porque del nuestro propósito non es tractar aquí a pleno la dicha istoria, por tanto nós mandamos sacar los fundamentos et puntos de la sustancia de ella a fin que non tan solamente el sentimiento de las oraciones, proposicionnes et arengas en ella contenidas

---

1985, 11-18 i Tomàs Martínez, *Tòpics literaris, traducció medieval i tradició romànica. Discurs de recepció de Tomàs Martínez Romero com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 21 de juny de 2007*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007.

²⁵ Ed. d'Annamaria Gallina, Barcelona, Barcino, 1967, v. I, pàg. 23.

millor se ofrescan entendibles a los que las leyeren, hoc encara que qualquier pueda auer compendioso sumario de la dicha istoria por do millor pueda seyer recomendada a la memoria.²⁶

Així mateix, hem conservat una bona mostra del debat entre traducció literal i naturalitat d'expressió en el pròleg amb què Arnau d'Alfarràs, monjo de Ripoll, introduí la seua versió de la *Regla* de sant Benet. Aquest text preliminar és especialment significatiu de les directrius que seguien els traductors medievals. Hi és citat sant Jeroni, com l'autoritat en què es fonamenta la màxima de literalitat que guia la majoria de traductors d'aquesta època,²⁷ però és fa evident, alhora, que el destinatari de la traducció (el públic que no sap llatí) i la finalitat que persegueix (transmetre la doctrina de l'original a un lector no il·lustrat) justifiquen que el traductor, aquest traductor que ha sabut entendre els mecanismes que han de regir una bona traducció, s'aparte de la lletra de l'original per evitar el que han fet altres traductors anteriors del mateix text, que van voler seguir tant de prop el text de partida que produïren un text en vulgar encara menys entenedor per al nou públic que el mateix text llatí:

Ací comença la regla de sant Benet abat.

Pregat e instat que la sagrada regla de sant Benet, escrita en llatí ab elegant e ornat estil, rescrivís en nostre vulgar cathalà per utilitat de aquells qui, ignorants gramàtica, són orbatos de la virtuosa doctrina e santa disciplina escritas, compresas e magistralment demostradas en la dita regla –no perquè no fos per altres primers e pus entenents de mi feta la translació de la dita regla en lengua cathalana, mas perquè als primers ha tant plagut aderir al estil del llatí e tant seguir mot a mot lo dit llatí ab lur romanç, que molt és romàs pijor de entendre als vulgars que lo llatí–, e vençut per la voluntat de aquells qui-m pregunen e no gens per presumpció mia, ans solament esperant de la ajuda de Déu, [...] he deliberat fer la dita translació aderint més a la intenció que a las diccions de la letra, seguint l'estil vulgar del dit lenguatge cathalà e seguint ab aquell tant com pux la letra segons doctrina de Tul·li, la qual recita sant Jerònim, *Ad Pammachium*, mas emperò omet elegància e ornament de paraules e alt estil, en açò desviant a la voluntat de Tul·li; per què yo solament actén a fi que ma dita

²⁶ El text d'Heredia (ms. 10801 de la Biblioteca Nacional de Madrid) pot ser consultat en edició electrònica en Charles B. Faulhaber & Ángel Gómez & Ángela Moll, *Bibliografía española de textos antiguos* (BETA), Madrid, Micronet / Fundación V Centenario / Biblioteca Nacional ("ADMYTE", 0), 1994 (accessible també en: <http://sunsite.Berkeley.EDU/Philobiblon>, Berkeley/Madrid, University of California, 1998). Sobre aquesta versió aragonesa, veg. María Sanz, "Las rúbricas en la *Crónica Troyana* de Juan Fernández de Heredia", en Santiago Fortuño i Tomàs Martínez, *op. cit.*, 385-396. Sobre l'obra d'Heredia, veg. Juan M. Cacho Bleuca, *El gran mestre Juan Fernández de Heredia*, Saragossa, Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, 1997.

²⁷ Veg. Margherita Morreale, "Apuntes para la historia de la traducción en la Edad Media", *Revista de Literatura*, XV/29-30 (1959), 3-10. I també Russell, *op. cit.*, 26-29.

translació sia tan fàcil a personas laichas de entendre com de legir quant al enteniment literal, e sia més profitosa que bella.²⁸

Tanmateix, sembla que la lliçó d'Alfarràs no tingué gaire difusió. Així, en les paraules de molts traductors subjau encara una certa recança per no respectar en el text meta la literalitat respecte de l'original, reflex de l'eterna lluita entre la sacralització del text llatí i la transparència i claredat de la llengua meta. Així, Ferran Valentí, en el pròleg a la traducció de les *Paradoxa* de Ciceró, s'excusa per si "alcunes paraules e a les voltes tolent de la textura literal de aquell, no però tocant en sentència alcuna, ans per retre aquella clara e perceptible, e alcuna volta transferint de mot per no mudar sentència en aquella".²⁹ La mateixa justificació que trobem en Jaume Conesa: "e axí mateix, protestant que, si algunes paraules seran transportades e que parega que no sien conformes de tot en tot al llatí, no sia imputat a ultracuydament de mi, mas que cascú entena que aquell transportament o mudament és per donar entendre planament e grossera los latins, qui són soptils, al dit noble hom e a tots altres lechs qui après d'ell les dites històries legiran".³⁰ En els dos casos, doncs, la finalitat de la traducció (difondre el saber, les "sentències" de l'original, entre el públic que no sap llatí) i els destinataris (lectors catalans que han de rebre un text clar i entenedor en la llengua romànica) justifiquen que, si és necessari, el traductor abandone els procediments literalistes en benefici de la claredat expositiva i la naturalitat d'expressió en el text d'arribada. Per tant, més que una necessitat, com en època actual, els pròlegs semblen respondre a una convenció de gènere, al costum de precedir l'obra amb unes paraules prèvies, a més de ser el lloc ideal per a revalorar la seua tasca.³¹

---

²⁸ Text citat en Digna Vallvé [Lola Badia], "Arnau d'Alfarràs, un bon estilista del segle xv", *El Crotalón: Anuario de Filología Española*, I (1984), pàg. 834. En aquest treball, Badia analitza un fragment de la traducció per comprovar que, efectivament, els principis enunciats en el pròleg per Alfarràs són portats a efecte en el text d'arribada, especialment pel que fa al geni i la naturalitat d'expressió en la llengua meta.

²⁹ Ed. de Josep M. Morató, *Traducció de les Paradoxa de Ciceró. Parlament al Gran e General Consell*, Barcelona, Biblioteca Catalana d'Obres Antigues, 1959, pàg. 43.

³⁰ Edició pròpia, en curs d'elaboració.

³¹ Només en traduccions més tardanes, ja en el segle xv, les introduccions assoleixen més relleu i poden incloure una visió global del contingut de l'obra, reflexions sobre l'interès de la traducció o les raons que l'han motivada, els mètodes adoptats, etc. En aquesta línia podem considerar la carta proemi a la versió de l'*Eneida* d'Enric de Villena o el comentari d'Alfonso de Madrigal, el *Tostado*, a l'obra d'Eusebi de Cesarea. Veg. Beceiro, *op. cit.*, 117. Cfr. també Roxana Recio, "Alfonso de Madrigal (El Tostado): la traducción como teoría entre lo medieval y lo renacentista", *La Corónica*, 19/2 (1990-1991), 112-131.

4. LES INTERVENCIONS DINS EL TEXT

Les intervencions dins el text meta, normalment en forma d'indicacions entre parèntesis, entre comes o en forma de glossa, són el mecanisme de restitució més indicat per a la pràctica de la traducció moderna, perquè és el que permet conservar millor la invisibilitat del traductor (la intervenció normalment passa desapercebuda) i perquè pot aplicar-se en qualsevol tipus de document, mentre que els altres mecanismes, com hem dit, tenen un abast molt més restringit. Fa l'efecte que també eren el mecanisme preferit pels traductors medievals, entre els quals adopta diverses manifestacions.³²

Com en la traducció d'ara, la més simple, sens dubte, és la incorporació en el text d'arribada d'estrangerismes o préstecs més o menys adaptats ortogràficament, si és que no s'hi fa servir un calc directe. Igual que en les traduccions modernes és habitual –i un procediment vàlid, tot i que no convé abusar-ne– usar determinats manlleus en el text meta, les traduccions medievals són plenes de llatinismes o cultismes, bona part dels quals acabaren incorporant-se, per la via de la traducció i l'ús literari dels autors, al lèxic patrimonial de les diverses llengües. També és molt freqüent l'ús de parelles de sinònims per a traduir un sol mot llatí, de les quals tenim una bona recopilació en el repertori de Wittlin,³³ integrades sovint per un terme que tradueix literalment la paraula llatina (el préstec) i una paraula pròpia de la llengua meta.

En altres casos, el cultema requereix una explicació una mica més àmplia, especialment quan es tracta de termes de l'antiguitat clàssica, resolts en altres casos fora del text; per exemple, com hem vist, amb el recurs del glossari final. Quan són resolts dins el text, s'hi fa servir l'explicitació com a procediment tècnic, més o menys extensa, segons la informació que el traductor considera que ha de recuperar en el text d'arribada. És el que fa Antoni Canals quan tradueix els *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* de Valeri Màxim i ha d'explicar termes que un home no lletrat de finals del s. XIV difícilment entendria. La intervenció pot limitar-se a una explicació breu –per exemple, per a traduir el gentilici *esclauins* Canals hi afig “o ab la gent de Esclauonia”–, pot incloure també l'al·lusió a un referent cultural pròxim al lector que l'ajude a entendre el terme –així explica “com demanas l'offici de la Pretoria, ques offici axi com de la governacio de regne de Valencia (per que pretor vol dir

---

³² Veg. Mayoral, *op. cit.*, sobre els diversos procediments usats dins el text meta per a recuperar informació o resoldre límits imposats per la diferència cultural.

³³ *Repertori d'expressions multinominals i de grups de sinònims en traduccions catalanes antigues*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1991. Veg., per a l'àmbit francès, Claude Buridant, “*Translatio medievalis*. Théorie et pratique de la traduction médiévale”, *Travaux de Linguistique et de Littérature*, XXI/1 (1983), 125.

gouernador)” o “com tengues a vsura .cl. sextercis (e fa cascu sexterci vna liura e mil[j]a daur”–, pot acompanyar el terme amb un hiperònim o classificador per a identificar-lo millor, encara que siga genèricament –com quan tradueix “lexant la uestidura apellada toga”, o “com recitas dauant lo poble .i. dictat plasent e delitable apellat comedia” o “com estigues en la gran plaça apellada teatro”–, pot combinar dos procediments –per exemple, els dos anteriors, en “Tu, Postumi, dictador de Roma (que era maior officii que lo Consolat)”–, o pot incloure una explicació més extensa –per exemple quan recorda els referents mítics dels bessons Càstor i Pòl·lux: “per reuerencia de Castor e Pollux (qui, anant en aquella nau de gloriosa fama de Iason, foren deificats, segons opinio dels gentils, e posats en lo cel per aquell signe lo qual diem Geminis)”– i, fins i tot, pot recórrer al procediment d’adaptació, com quan converteix en mostassaf el càrrec d’*aedilis curilis*.³⁴

Com ha demostrat Gemma Avenoza,³⁵ moltes d’aquestes intervencions provenen d’un comentari llatí de mitjan s. XIV (d’un frare dominicà) usat per Canals com a instrument auxiliar per a la traducció. En cap moment han de ser considerades errors de Canals, que coneixia prou bé el llatí clàssic i que podria haver-se limitat a seguir literalment el text de Valeri; si no ho va fer és perquè tenia en ment les limitacions dels seus lectors –com ha de fer un bon traductor– i era conscient que l’original presentava determinats límits referencials que calia fer entenedors per al nou públic. És com ho faria un traductor modern, si el que pretén és ser fidel a la màxima d’invisibilitat i evitar les notes en una traducció literària destinada a servir de lectura plaent per al lector destinatari.

5. CONCLUSIONS

Com hem fet veure, els traductors medievals no són aliens als mecanismes de restitució que s’utilitzen en la pràctica de la traducció moderna i, si fa no fa, feien servir també tècniques d’intervenció del tot semblants a les que apliquen els traductors actuals. La proliferació de pròlegs o introduccions preliminars que

---

³⁴ Tots els exemples, i d’altres, són recollits per Gemma Avenoza en “El paper d’Antoni Canals en la traducció catalana de Valeri Màxim”, *Bulletin of Hispanic Studies*, núm. LXXVII (2000), 339-357. R. Miquel i Planas, l’editor del text, marcà entre parèntesis aquestes intervencions del traductor; pensem que, d’aquesta manera, fent visibles els mecanismes de restitució, contradiu l’esperit d’aquest procediment, almenys des del punt de vista modern, que és, precisament, fer invisibles les intervencions ben resoltes dins el text.

³⁵ En un treball previ a l’anterior: “Antoni Canals i la traducció de Valeri Màxim. Una primera aproximació”, en Carlos Romero & Rossend Arqués (ed.), *La cultura catalana tra l’Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell’Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*, Pàdua, Editoriale Programma, 1994, 89-102.

trobem en les traduccions medievals (amb els tòpics a l'ús), la utilització de glossaris o vocabularis de mots obscurs a l'inici o al final de l'obra, però també les intervencions en l'interior del text d'arribada per a aclarir termes *realia* i referents desconeguts per al lector medieval o les notes o explicacions introduïdes al marge del text no són sinó el reflex d'una voluntat de fidelitat a l'original i de l'afany per obtenir traduccions comprensibles per al destinatari que acosten els traductors medievals a la filosofia que guia el procés de traducció en època actual i que, per tant, contradiu la imatge de *traïdors* o infidels que poden donar de vegades els traductors antics.³⁶ Si la traducció, per definició, és interpretació i explicació, els traductors medievals, entrenats en les *ars dictandi* amb exercicis d'*amplificatio* i *interpretatio*, accentuaran l'exegesi consubstancial a tota traducció guiats per l'objectiu de fer més accessibles als nous lectors les obres que tradueixen.³⁷

Sovint, jutjar malament un traductor medieval quan s'aparta de la literalitat de l'original i fa servir una glossa explicativa o un altre procediment per a resoldre un límit pot ser una aberració. Al contrari, és el que faria, el que hauria de fer, un traductor modern. En moltes ocasions, quan els traductors medievals s'aparten de la literalitat de l'original, fan evident el seu mestratge, amb una nota de *modernitat* que no ha de ser considerada com un error, sinó com un mecanisme especialment apte per a mantenir la invisibilitat del traductor. La traducció literal, procediment restringit per les peculiaritats i el geni de cada llengua (sobretot si la traducció es fa entre llengües allunyades), continua sent un procediment vàlid (insuficient si no és combinat amb d'altres); només quan es converteix en literalisme, és un error que cal evitar. Apartar-se de la literalitat queda plenament justificat, en molts casos, per la finalitat de la traducció o pels nous destinataris als quals va dirigida –els dos principis que ha de tenir presents en tot moment un traductor modern–,³⁸ bé perquè el resultat seria una text

---

³⁶ En aquest afany general per acostar la versió al públic destinatari podem incloure també altres mecanismes d'intervenció, com l'estructuració de l'obra en capítols (quan l'original no conté aquesta divisió), i fins i tot la separació en paràgrafs i l'ús de signes de puntuació, o els resums per a introduir els diversos apartats (procediment usat en la *Iliada en romance* de Juan de Mena o en l'*Eneida* d'Enric de Villena). Veg. Beceiro, *op. cit.*, 116-117.

³⁷ Cfr. Buridant, *op. cit.*, 119-121.

³⁸ Són els principis de la teoria funcionalista, la màxima general de la qual és que l'objectiu de la traducció, al costat d'altres factors com el destinari, determina la metodologia que cal aplicar per a dur-la a terme. Veg. els postulats d'aquesta teoria en Katharina Reiss & Hans J. Vermeer, *Fundamentos para una teoría funcional de la traducción*, trad. de Sandra García i Celia Martín, Madrid, Akal, 1996. Una síntesi d'aquesta teoria en K. Reiss, "Teorías de la traducción y su relevancia para la práctica", *Sendebarr*, 3 (1992), 25-37. Cfr. també Christiane Nord, "Traduciendo funciones", en Amparo Hurtado (ed.), *Estudios sobre la traducción*, Castelló, Universitat Jaume I, 1994, 97-112.

incomprensible o que aniria en contra de l'expressió natural o habitual, bé perquè l'original conté límits que cal solucionar en el text d'arribada amb un sinònim, una explicitació o un altre mecanisme de restitució. Vista des dels postulats de la traductologia, la tasca dels traductors medievals, a pesar dels errors habituals –condicionats, en bona mesura, per la limitació de mitjans o per la transmissió dels textos–, es converteix en un espill que permet que els traductors d'ara puguem aprendre dels bons mestres del passat.